

עוד בעניין 'חלות'

בגליון ה' של 'צהר' הופיעה תגובה של הרב מיכאל אברהם לתגובתי ('צהר' ד) על מאמרו ('צהר' ב)¹. הדברים שכתבתי הובנו בתגובתו באופן מוטעה, וברצוני לתקן את המעוות, וכן להוסיף ביאור על דברי שם.

א. 'חלות' בהגדרות הלכתיות או מציאותיות

הרב אברהם כותב שטענתי: "כי לא מצינו חלויות הלכתיות שאינן משפטיות", וכדי לסתור את דברי מביא מספר ראיות לקיומן של חלויות הלכתיות שאינן משפטיות. האמת היא שבמפורש כתבתי בתגובתי הנ"ל, שהשימוש במושג חלות נוגע "ליצירות משפטיות והלכתיות", וא"כ אין בראיותיו כדי להוסיף לעצם הדיון. מה שטענתי הוא שהמושג 'חלות' אינו נוגע

1. הערת המערכת (ע. א.): המאמר הראשון בסדרה - מאת הרב מיכאל אברהם - הופיע בגליון ב' של 'צהר'. טענתו היתה שהמושג 'חלות' המקובל בישיבות, פירושו: מציאות מטפיסית החלה על החפץ (מעין אידיאה אפלטונית) ולא תואר או תכונה של החפץ. על כך הגיב הרב ברוך קהת וטען שהמושג 'חלות' בא לציין את ההתרחשות של התקבלות המצב החדש ולא את התוצאה הבאה מכך. עוד טען הרב קהת שהמושג 'חלות' מתייחס ליצירות משפטיות והלכתיות ולא בהגדרות הלכתיות של המציאות, כגון: סוכה או אתרוג. על כך הגיב הרב מיכאל אברהם וטען שהמושג 'חלות' שייך גם בסוכה ואתרוג, כאשר אנו מדברים עליהם כמושגים הלכתיים לקיום מצוות סוכה או ארבעת המינים, וייתכן מצב שבו מבנה שבאופן פיסי הוא סוכה גמורה לא יוגדר כ'סוכה' מבחינה הלכתית, מפני שאין עליו 'חלות' של שם 'סוכה'. תגובתו של הרב קהת מתייחסת לטענה זו של הרב אברהם.

לעצם ההגדרה שנותנת ההלכה לחפץ או למעשה מסוים, אלא ליצירה הלכתית (או משפטית) הנוצרת בחפץ מעבר להיותו עצם פיזי גשמי.² ואנסה להוסיף ולבאר את הדברים. ההלכה מתייחסת לחפצים ולפעולות בתחומים שונים לצרכים שונים. במצוותיה, או בדרכים שהיא קובעת כמובילים לתוצאה מסוימת (טהרה/טומאה, הכשר וכדו'), קיימת התייחסות לחפצים ולמעשים הנדרשים לצורך קיום המצוה או לצורך השגת התוצאה. בהתייחסות אליהם מגדירה אותם ההלכה לפי דרישותיה. חלק גדול מהגדרות אלו אינו אלא הגדרה גשמית מציאותית, שאין על גביה רובד נוסף של קביעות הלכתיות. למשל: אתרוג, הגדרתו - סוג מסוים של פרי שנדרש שיהיה בעל גודל מסוים, ולא יהא חסר וכדו'. כדי להתחייב על רציחה נדרש אמצעי הריגה (דוגמת אבן, כלי עץ - במדבר לה, יז-יח) שיש בו כדי להמית, וכדומה דוגמאות לאין מספר.

כל אלו הן קביעות מציאותיות ללא רובד נוסף על גביהם, ולא שייך להזכיר את המושג 'חלות' ביחס אליהן.³ אין אומרים שבשעה שהאתרוג הגיע לגודל הנדרש 'חל עליו דין אתרוג', ואין אומרים שבשעה שכלי העץ הורכב באופן מסוים הראוי להרוג 'חל עליו דין כלי רצח', וכדו'.⁴ המושג 'חלות' נדרש בשעה שעל גבי החפץ או הפעולה המציאותיים נוצר רובד הלכתי נוסף שאינו קיים במישור הגשמי אלא במישור הרוחני המופשט. הביטוי "לחול על" משמעותו הנחת דבר על גבי דבר אחר (וכפי שמצינו במקרא "יחולו על ראש יואב" - שמואל ב ג, כט, וכפי שפירש רש"י: "ינוחו"), ולכן הוא משמש כדי לתת ביטוי לכך שאין לנו עניין עם הגדרה הלכתית של מציאות מסוימת גרידא, אלא מדובר ביצירה של רובד נוסף הלכתי על גבי המציאות הגשמית.

2. בדוגמאות שהבאתי לדבר אכן טעיתי בהביאי את דין סוכה. ברור שסוכה אינה רק מציאות גשמית אלא נדרשת חלות הלכתית של סוכה כדי לקיים בה את המצוה, וכפי שמוכח מדין "תעשה ולא מן העשוי" הנאמר בה (סוכה יא, ב). הראיות שהביא הרב אברהם לדבר אינן מתייחסות לנדרש כדי לצאת ידי חובת המצוה, אלא לאיסור החל על עצי סוכה, המפורש בסוכה (ט, א): "עצי סוכה אסורין כל שבעה...חל שם שמים על הסוכה".

3. לעומת המושג "חפצא", שכמובן שייך בהם.

4. תשובת הרב מיכאל אברהם: נקודה זו מופיעה כבר בתגובתי הקודמת. ישנה חלות של אתרוג, בדיוק כמו חלות של סוכה, שאם לא כן, איך נסביר את המושג 'הזמנה' ביחס אליהם? נכון הוא שזה אינו קורה כשהאתרוג הגיע לגודל המתאים, אלא כאשר אדם מחליט להשתמש בו או כאשר הוא משתמש בו בפועל ('הזמנה מילתא' או לא). בנקודה זו עדיין לא הבנתי מה טוען הרב קהת. אם הטענה היא רק כנגד השימוש במושג 'חלות' שבדרך כלל משמש לישויות משפטיות, זהו ויכוח סמנטי גרידא.

ב. חלות דין או שם על חפץ

ישנם מספר סוגי חלויות. ישנן חלויות שהאדם יוצר על ידי דעתו - חלויות הקניינים למיניהם. וישנן חלויות שהתורה יוצרת בדרך כלל בעקבות מעשה האדם, כגון: חליצה, היתר הבשר על ידי שחיטה וכדו'.⁵

ביחס לחפצים האסורים, ניתן היה להבין שאין כאן אלא התייחסות של ההלכה לחפצים אלו על ידי הקביעה שהם אסורים על האדם באכילה/הנאה וכד', ובדומה לקביעות הנ"ל לענייני מצוה והכשר. אך דווקא ביחס לדוגמא זו משתמשת הגמרא בביטוי "איסור חל על איסור" (חולין קיג, ב וש"ט), ונראה שזה נובע מתפיסה שהאיסורים חלים על החפץ עצמו - איסורי "חפצא", ואינם רק איסורי גברא.

בדוגמאות אלו ה'חלות' היא יצירה הלכתית או משפטית. אך משתמשים במושג 'חלות' גם כדי לציין שם שבני אדם נותנים לדבר, דבר הנובע מהתייחסות שהיא מעבר להתייחסות החומרית - "חלות שם". ועיין בספר "בית ישי" (למו"ח הגר"ש פישר, סי' כג), שביאר את היסוד הגדול שהאריך בו הגר"י ענגיל בספרו "אתון דאורייתא" (כלל ט ובהשמטות), דשאני פקיעת שם ממניעת חלותו. עיקרון זה מיוסד על דין גרדומין של ציצית או אזוב (מנחות לה, ב), הקובע שאם נקרעו חוטי הציצית שנעשו בשיעור הראוי, כשרים הם למרות שלא נשאר אלא גרדומיהן. הגר"ש פישר ביאר שעיקרון זה לא נאמר ביחס למציאות חומרית, כגון: הגדרת 'אוכל' לעניין איסורי אכילה, שהיא אינה נערכת אלא לפי שעתה, אלא ביחס לחפצים שדינם תלוי בשם שניתן להם, דוגמת שם 'כלי' ושם 'אוכל' לעניין טומאת אוכלין, עיי"ש.

ג. חלות שם על מעשה

דוגמאות אלו עוסקות בחלות דין על חפצים. אך גם ביחס למעשים מצינו שימוש במושג 'חלות', כשבאים לציין שניתן שם הלכתי/משפטי למעשה - חלות שם המעשה, להבדיל מהתייחסות הגדרתית גרידא לפעולה הגשמית. דוגמא לדבר - באדם העושה מעשה קניין במטרה שיחול לאחר ל' יום, לא רק חלות הקניין מעוכבת עד לאחר ל' יום, אלא גם חלות שם מעשה הקניין מעוכבת, מאחר שאין לאדם יכולת לנתק בין המעשה לבין יצירת החלות על ידו.⁶

5. הראשונים ישנם בתנאי ובשליחות, שהרי בשליטת העושה הם, ואילו האחרונים שהתורה מחילה אותם, אין בכוח האדם להתנות על חלותם (כתובות עד, א. ועיי' שערי יושר ש"ז פ"ז).

6. "והיינו דשם המעשה עצמו תורת חלות יש לו, ומשום הכי שייך לומר שיש שאין השם חל מיד עם הפעולה החומרית" - לשון מו"ח (בית ישי סי' לה הע' א).

ד. חלויות שליליות

בדברינו התייחסנו בעיקר לחלויות חיוביות. אך נראה שישנן גם חלויות שליליות⁷, שעניינן ביטול והסרת מצב הלכתי או משפטי⁸. שהרי נראה שגירושין או חליצה מבטלים את האישות או את הזיקה, לא על ידי יצירה חיובית של חלות שם 'גרשה' או 'חלוצה' על האשה, אלא על ידי כך שהמעשה, של נתינת גט או ביצוע חליצה, מבטל את האישות או הזיקה⁹. אומנם נוצרת בעקבות הגירושין חלות שם 'גרשה' על האשה, שהוא האוסר אותה לכהן, אך יסוד חלות הגירושין הוא ביטול האישות.

כללו של דבר, במושג 'חלות' נעשה שימוש רק ביחס לרובד הלכתי/משפטי הנוסף על המציאות החומרית, ולא ביחס להגדרות שההלכה מגדירה את המציאות החומרית.

עד כאן תוספת ביאור לכוונתי בחלק השני של תגובתי ('צהר' ב), ומגמתי בחלק זה של התגובה תוצג בסוף דברי במאמר התגובה הנוכחי.

ה. 'חלות' כמציינת את התקבלות התוצאה ההלכתית

בחלק הראשון של תגובתי טענתי ש"המושג חלות אינו מציין את התוצאה ההלכתית-משפטית עצמה, אלא הוא בא לציין את השלב של התקבלות התוצאה עקב המעשה". אין כוונתי לטעון שהתוצאה ההלכתית שנתקבלה אינה מכונה 'חלות'. ברור שמשמשים במושג 'חלות' בהתייחסות אליה. אלא כוונתי לומר, שהצורך בשימוש במושג 'חלות'¹⁰ אינו נובע מזה שישנה לפנינו מציאות שעליה חל רובד נוסף, אלא הוא נובע מזה שמדובר על תוצאה שהתקבלה בעקבות מעשה או תהליך מסוים; וכדי לציין שאכן שהתהליך אכן הגיע לייעודו ונתקבלה התוצאה - אומרים ש'החלות חלה'. אך כשאין נדרשים למעשה או לתהליך המוביל לקראת החלת החלות, אלא להבדיל בין עצם שיש עליו חלות מסויימת לעצם מקביל שאין עליו חלות זו, אין צורך בשימוש במושג זה. לדוגמא, כשבאים להבחין בין אשת איש לפנויה, אין אומרים 'זו יש עליה חלות אשת איש וזו אין עליה חלות זו', אלא אומרים 'זו אשת איש וזו פנויה'.

7. ודלא כדברי הרב אברהם במאמרו (הערה 13).

8. ביחס לאלו בולט במיוחד מה שטענתי בתגובתי הני"ל, שהמושג 'חלות' מתייחס להתקבלות התוצאה של המעשה ולא לתוצאה עצמה.

9. ונראה שאף לפי מה שהעלו הגר"י ענגיל (אתוון דאורייתא כלל ח) והגר"א וסרמן (קובץ הערות ס"י יב), שאף אחר הגירושין נמשכת האישות (והיא הגורמת לכך שאיסורי קורבה של עריות אינם פוקעים בעקבות גירושין או מיתה), מסתבר לומר שהגירושין הקלישו את האישות ולכן אין עוד איסור אשת איש, ולא שמחמת יצירת חלות חיובית של גרושה סר איסור זה.

10. בשאלת הצורך בשימוש במושג חלות פתח הרב אברהם את מאמרו.

ולטענתו של הרב אברהם בתגובתו ('צהר' ה) כנגדי "האם אין חלות אשת איש על האשה גם שנה לאחר נישואיה?"¹¹, אענה: ודאי שהחלות קיימת, אך אין לנו צורך כלל להשתמש במושג זה כדי לציין זאת. רק אם תעלה השאלה כיצד ניתן להפקיע חלות זו, כלומר להסיר מעליה את הרובד ההלכתי הנוסף שיש עליה, נשוב ונשתמש במושג זה כלפיה¹². (אמנם לעיתים משתמשים במושג 'חלות' כדי להדגיש שאין מדובר על הגדרה הלכתית גרידא אלא על רובד נוסף החל על החפץ, כמפורט לעיל, אך זהו שימוש משני ונדיר במושג זה).

בדברים אלו מבואר הצורך בשימוש במושג חלות במסגרת הדין הלמדני מצד עצמו, לציין התקבלות הרובד הנוסף או הסרתו. ומאחר שאת הרובד הנוסף אפשר להבין כקביעה הלכתית/משפטית שאינה ישות רוחנית אלא התייחסות מלאכותית פורמלית של ההלכה, לא נראה לי שניתן ללמוד מהשימוש במושג זה על מציאותן של ישויות רוחניות (כעין אידיאות אפלטוניות) שעצמים בעולמנו הם שיקוף שלהם, כדרך שעשה הרב אברהם במאמרו.

1. מכאן ולהבא ולמפרע

במאמרו¹² ביסס הרב אברהם את תפיסתו על ביאורו ליסודו של הגר"ש שקופ בעניין 'מכאן ולהבא ולמפרע', ולפיו כוונת הגר"ש שקופ היא למציאות של שתי חלויות הסותרות זו את זו. לדבריו, בעקבות גירושין על תנאי רובצים על האשה שתי חלויות בו זמנית - חלות אשת איש וחלות גרושה. אך נראה לי שלא ניתן לבאר כן בכוונת הגר"ש, מהסיבות האלו:

א. הגר"ש התייחס בדבריו גם לקידושין על תנאי, ושם הרי אין לדון אלא בחלות אחת והיא חלות 'אישות', שאין כל חלות אחרת העומדת כנגדה.

ב. גם ביחס לגירושין כתבתי לעיל שמסתבר שחלות הגירושין אינה חלות חיובית, כלומר שעל ידי חלות שם 'גרושה' על האשה נפסקת האישות, אלא עניינה חלות של ביטול האישות (שאמנם בעקבותיה חל עליה שם 'גרושה' לאוסרה על כהן כנ"ל)¹³. שתי חלויות אלו, ודאי שאינן יכולות לרבוץ על האשה בו זמנית. אלא ברור שכוונת הגר"ש היא אכן לחלות רטרואקטיבית - "למפרע" כפשוטו. וב"בית ישי" כתב בכמה מקומות¹⁴ כלל בעניין זה, הקובע

11. וכאמור בסעיף ד אף לציין התקבלות ההפקעה נשתמש בשם חלות - חלות הגירושין.

12. 'צהר' ב, ורמז לכך גם בתגובתו ('צהר' ה).

13. ובאמת חלות 'אשת איש' וחלות 'גרושה' במובן זה אינן סותרות זו את זו, ויכולה להיות גרושה שהיא אשת איש, וכגון גרושה שנתקדשה לכהן, שהיא אסורה עליו.

14. כולל בסי' לה שהוזכר במאמרו של הרב אברהם. ועיי' בעיקר בסי' עב. וכבר קדמו בכלל זה הגר"ש שקופ (שערי יושר ש"ג פי"ג; כמו שצויין בבית ישי ס"י צח), אלא שנקט שם בלשון שאינה מדויקת "אגלאי מלתא למפרע", שמשמע ממנה שאין כאן אלא גילוי מילתא על העבר, ואינו כן אלא לחלות למפרע כוונתו.

שבכל מקום שהדבר קיים כבר בכוח משעה הראשונה (כלומר שהסיבה העיקרית לדין זה כבר קיימת), אלא שיש גורם צדדי המונע ממנו לצאת אל הפועל, כשהוא יוצא אל הפועל הוא חל למפרע. על פי זה קצת מיושב הקושי שבהשפעה על העבר, שהרי בכוח היתה החלות קיימת כבר מאותה שעה¹⁵.

ז. 'חלות' כישות אידיאית

בתגובתי נמנעתי מלהתייחס לעצם הרעיון הפילוסופי שהעלה הרב אברהם במאמרו, למרות שמתמיה בעיני לייחס ישויות אידיאיות למושגים הלכתיים, שקביעתם תלויה בדעת חכמי הדורות¹⁶, הן בהלכות דרבנן, והן בהלכות דאורייתא שחכמים קבעו את גדריהם על ידי דרישתם בתורה¹⁷. אלא שטענתי שלפי תפיסה זו, הקובעת שכל המושגים ההלכתיים נובעים מישויות אידיאיות, מסתבר שהיה ראוי שזה יכלול גם חפצים ומעשים שלא משתמשים לגביהם במושג חלות - דוגמת אתרוג, רציחה וכדו'¹⁸.

15. תשובת הרב מיכאל אברהם: שיטתו של ר' שמעון שקופ היא סבוכה ובעייתית (ישנן גם סתירות לכאורה בדבריו. ראה רמז בהערה 8 במאמרי ביצה'ר' ב). אני עדיין טוען שהוא מסביר את מצב הביניים עד קיום התנאי כמצב בו על העצם רובצות שתי חלויות (שהשלכותיהן לפעמים סותרות). באשר לטענת הרב קהת בדבר תנאי בקידושין ששם אין שתי חלויות (שהרי 'פנויה' אינה חלות), דומני, לאור הנאמר לעיל, כי לא עלי טענתו אלא על הגרשיי. בכל אופן, מבחינתי, הבנת הגרשיי היתה רק דוגמא להתייחסות כללית למושגים הלכתיים, כמבטאים ישות ולא רק תואר. בנקודה זו, אם הבנתי נכון, הרב קהת ואנוכי מסכימים. ניתן להוסיף כאן שאכן יש שהבחינו, לפחות בשיטת הרמב"ם, בין תנאי בקידושין ותנאי בגירושין, מבחינת משפטי התנאים (השווה את דבריו בהל' אישות לדבריו בהל' גירושין, והדברים עתיקים). הבסיס להבחנה זו יכול להיות בהחלט העיקרון שבטענתו זו של הרב קהת. מעבר לכך, ייתכן שהתפיסה של הגרשיי היא שאכן יש חלות 'פנויה', זאת על אף שלא אנו שמחילים אותה. דומני כי גם כאן הרב קהת ואנוכי הולכים לשיטותינו, ואכמ"ל.

16. בניגוד לאפלטון, שהתייחס לישויות רוחניות יציבות ובלתי משתנות.

17. עיי' רמב"ם (הל' ממרים פ"ב ה"א).

18. תשובת הרב מיכאל אברהם: אכן מה שקובעים 'חכמי הדורות' יוצר, או מגלה, מציאות. אינני רואה כל בעיה בטענה שקביעותיהם מתבטאות ביצירת יישויות אידיאיות.

באופן כללי יותר, אודה ולא אבוש, אני אכן מבין, זאת בעקבות גישתו של הרב הנזיר זצ"ל, שלהלכה ישנו בסיס פילוסופי, והנחותיה אינן שרירותיות, כלומר הן אינן רק כללים שנהוגים ותקפים אך ורק בתוך תחומה. לענין התחום הקרוי 'מחשבת ישראל' אינו אלא שאלת 'למה?' אחת נוספת בתום הלימוד ההלכתי העיוני. אנו אכן יכולים ללמוד מן ההלכה עקרונות של התבוננות בעולם, וזו אולי הנקודה העיקרית שרצייתי להדגים במאמרי (וכך גם במאמרי הנדפס בגיליון הנוכחי). התייחסות ישירה לנקודה זו היא מעבר לתחומם של דברי אלו, ולכשאפנה אשנה בעז"ה פרק זה.